

О. ЛОТОЦЬКИЙ

**СПРАВА ПРАВИЛЬНОСТИ
АНАТЕМУВАННЯ
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ**

ВАРШАВА

1938 [15 ср. 1939]

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів. вул. Чарнецького 26.

Повстання гетьмана Івана Мазепи проти російської держави, чин з своєї натури політичний, потягло за собою наслідки порядку церковного: на українського гетьмана кинуто церковну анатему. Література про гетьмана Мазепу, присвячуєчи увагу фактичному перебігу самій справи, не спиняється на правній стороні факту його анатемування. Між тим має інтерес, і не лише науково-теоретичний, питання право силності цього акту, — чи відповідає він тим канонічним умовам, за яких у православній церкві уживається анатемування.

Анатема (*ἀνάθεμα, ἀνάθημα*) се — те, що oddілено од звичайних речей: чи було б його одкинуто, одчужено, чи було б його виключено із ужитку через присвячення, як дар, Богу. В термінології церковній се слово уживається в першому значенні — oddілення, видалення. Термін анатема означав видалення з церковної громади. Основа для такого акту — в словах Христа: „коли й церква не послухає (брат твій), нехай буде він тобі як невірний і міттар” (Матв. XVIII. 17). Се б то: непослушний член церкви стає чужий для неї, як чужі були для правовірних євреїв погани та міттарі: він не повинен бути членом церкви, виключається з неї. Отже анатема се — oddілення, видалення, виключення з тіла церкви окремого її члена чи групи членів, які не коряться її законам.

По суті речі анатема — акт правового значіння для охорони церковної громади од людей, для неї чужих чи й небезпечних. Як кожна людська громада, забезпечуючись од людей, що порушують її установлені норми, видаляє їх із свого товариства, так і церква, оскільки вона єсть створишенням людей в земних умовах, не може бути позбавлена елементарного права людської громади — очищення свого складу од невідповідних елементів¹). Популярний, поширеній в масах, погляд неслучино засвоює розуміння анатеми значення прокляття; з анатемою, з видаленням членів з церковної громади, часто сполучалося і викляття виключеного члена; але таке сполучення різних чинностей повставало вже з якоїсь, релігійної чи політичної, пристрасти, бо викляття мало вже бути окремим актом церковної кари.

¹⁾ В більшому до нас часі синод російської церкви анатемував знаного письменника Льва Толстого, і голосні протести з приводу тоді постанови не можна визнати за слушні, бо походили вони з непорозуміння чи, правдиніше, з непорозуміння елементарної засади співжиття громадського. Толстой виголосував науку віри, яка рішуче перечила науці православної церкви, і ся остання почувалася в праві і навіть обовязку видалити з свого осередку того члена, який став чужий для неї.

Підставою для анатеми, як акту видалення члена з церковної громади, стають поважні порушення науки віри чи моралі, яких він допустився. На перший з них приводів до анатеми — на порушення віри — вказує апостол Павел: „коли б і ми чи ангел з неба благовіствували більш того, що благовіствуєм, — нехай буде анатема” (Гал., I, 8—9). Як на приклад анатеми з мотивів моральних можна вказати на одлучення од громади члена коринтської церкви за тяжкий моральний переступ кровозмішання (I Кор. V, 2—4). Отже анатему виповідалося за невідповідну науку віри, еретицтво, та за тяжкі моральні переступи, переважно за перше. На справи, що стоять поза сферою релігії та моралі, св. Письмо не поширює чинності церковної анатеми. Не бачимо такого поширення і в правилах апостольських та соборних.

Анатему, відлучення від церкви, виповідали чинники ієрархічні, хоч би часто й при участі чи в порозумінню з вірними. Право одлучати, владу вязати й рішати (Матв. XVIII, 17) Господь дав апостолам та їх наступникам єпископам. Миряни, навіть знаючи поважні вини члена церкви, не управнені видаляти його з громади вірних, — можуть лише ухилятися від спільноти з ним. В церкві в даному випадку мають чинність ті норми, що й у всіх, які правно існують, установах, де видалення членів належить до компетенції певних органів та має свою процедуру. Таку процедуру вказує церковна практика і для виповідження анатеми. Конечною та рішальною є її участь єпископату, в порозумінні з вірними, в самому винесенні постанови, а не лише в її виконанні²⁾.

Тому не належить право анатемування чинникам не-ієрархічним, — цивільним, зокрема політичним, в тім числі головам держави, бо вони ієрархічної гідності не мають. Вони можуть лише, в порядку правової оборони, видавати закони, які захищали б громадян-вірних од кривд й образі у випадку несправедливого застосування до них анатеми (в такому, напр. змісті видав імпер. Юстиційні новелю 123).

Але за фактичного чи — тим більш — за правного звязку між церквою та державою для останньої дуже було вигідно використати моральний вплив церкви для справ державних та, зокрема, скористуватись такою сильною зброєю, якою була для церкви установа анатеми. Рівно ж і церковна влада, на Сході і — особливо — на Заході, уживає той засіб вже у своїх, церковних чи тільки в самих ієрархічних, цілях. З погляду правного таке застосування даного засобу до органічно невідповідних для нього цілей

²⁾ „Отлученіe совершалось апостолами въ обществѣ вѣрныхъ. Такъ былъ отлученье Коринфскій нечестивецъ. Апостолъ отлучилъ его своею властью (I. Кор. V, 8), но требовалъ, чтобы отлученіе совершилось въ собраніи вѣрныхъ, что оно должно быть „во имѧ Господа нашего Иисуса Христа, силомъ Его“ (I. Кор., V, 4). Послѣ апостоловъ въ первенствующей церкви отлученіе совершалось епископами вмѣстѣ съ пресвитерами и производилось въ собраніи вѣрныхъ. Великое отлученіе — анафематствованіе — совершалось главнымъ образомъ на соборахъ вселенскихъ и помѣстныхъ. Согласно древнему обычая, по которому судъ и отлученіе отъ церкви совершалъ епископъ вмѣстѣ съ клиромъ и производилось то въ общемъ собраніи християнъ, въ чинопослѣдованиихъ, православія указывается производить отлученіе въ общемъ собраніи вѣрныхъ и въ присутствии собраніи иереевъ“. К. Никольский. Анафематствованіе (отлученіе отъ церкви), совершающееся въ первую недѣлю великаго поста, 10—13. СПБ. 1879.

належить уважати як неслушне порушення права. Коли таке порушення виходить з боку церковного, то має бодай часткове — формальне — оправдання, бо діють у таких випадках ті чинники ієрархічні, яким належить право винесення постанови щодо анатеми та переведення її процедури. Як що ж право анатемування засвоюють собі органи цивільні, політичні, то чинність їх у таких випадках позбавлено навіть зовнішнього, формального оправдання, і належить його трактувати, як цілком беззаконну узурпацію чужого — ієрархічного — права. Се вже само по собі, з погляду правного, унезважнює таку чинність.

На Сході допускалися зловживання правом анатеми візантійські базилевси. Але найвиразнішу, аж до отвертого цинізму, узурпацію сього права бачимо на Московщині ще на початках держави та особливо за династії Романових, найбільше — за царя Олексія та його наступника Петра I. За сього останнього піддано анатемій українського гетьмана Івана Мазепу. Факти уживання церковної чинності для політичних цілей, зокрема уживання для того церковної анатеми, становлять стала систему в московських церковно-державних відносинах. Всі такі факти мають велику схожість між собою, виявляючи цілковиту аномальність пристосування церковних засобів до політичної природи сих фактів. Тому для освітлення справи анатемування українського гетьмана належить сей акт розглядати на тлі практики, що повстала з фактів, які той акт попереджали.

З Греції чин Православія, з складовою його частиною анатемування, з'явився на Московщині в ХІІ ст., і скоро московські князі стали використовувати його в боротьбі з політичними противниками. Характеристичний з цього погляду випадок бачимо на початку XVI ст., коли московський митрополит — грек Теогност, з наказу кн. Івана, виголосив анатему на псковського князя Олександра та на псковитян, як що вони не упокоряться московському князеві. ..Іванъ оже ни вынти князя Александра, ни выгнati ратiю, и на молви митрополита Феогнаста; и посла митрополитъ въ Псковъ прокляtie и отлученiе на князя Александра и на весь Псковъ". І се вплинуло на непокірних. Так само московський князь Василь наказав митрополитові загрозити углицькому князеві: „аще не обратишися къ Богу, и ко своему брату старѣйшему къ великому князю, съ чистымъ покаянiemъ... по святымъ правилом проклять да будешъ отъ святыхъ апостоль и отъ святыхъ богоносныхъ отецъ, отъ всѣхъ семи вселенскихъ соборовъ, и въ конечную погибель да пойдени, съ прежними онѣми богомерзкими еретики, временно же и будуще”. Ще гірше загрожував вятачам інтердиктом митр. Геронтій: „не послушаете насть, а своему государю великому князю чelomъ не добьете... ино не будетъ на васъ милости Божія и Пречистыя Богоматери и всѣхъ святыхъ, и нашого благословенія, и нынѣ и во вся безконечныя вѣкы... И толко не послушаете насть нынѣ, и мы къ вашимъ игуменомъ, и къ попомъ, и ко всему священству, къ вашимъ духовнымъ отцемъ, тоже есмі писали и рѣчи приказали, чтобы вастъ и они не благословляли и имѣли бы проклятихъ, по вашимъ злымъ и окаяннымъ дѣломъ, и церкви бы Божія затворили и отъ вастъ бы пошли изъ земли все вонъ”.

На Московщині уживання церковної анатеми в політичних цілях врешті стало певною традицією. Уживалося анатему і як по-грозу — для унеможливлення політичного чину, і як кару за чин доконаний. В сьому останньому значенні піддано анатемі ..Грішку Отрепєва”, ..Тимошку Акундінова”, ..Стеньку Разина”, ..Емельку Пугачева” та ..Івашку Мазепу” з їх приклонниками.

Григорія Отрепєва наказав проклинати цар Василь Шуйський своєю грамотою: „И какъ къ вамъ сія наша грамота придетъ, — звертається він до ієрархів, — и вы бъ велѣли быти въ соборную церковь. Какъ сойдется, и вы бъ нашу грамоту велѣли вычесть всѣмъ людямъ велухъ: а буде въ церковь всѣ люди не вмѣстяться, и вы бъ имъ велѣли вычесть передъ церковью на просторномъ мѣстѣ... И того есте вора и еретика, и богоотступника, разстригу Гришку Отрепєва, и ево совѣтниковъ... вѣчному проклятию предали, и впредъ проклинать велѣли ежегодъ вмѣстѣ съ еретики”.

З мотивів виключно політичних піддавано анатемі Тимошка Акундінов, який ..измѣнилъ благочестивому великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всея Россіи. Бѣжалъ въ Литву, і изъ Литви бувъ у Турскаго салтана и въ нѣмецкихъ во многихъ земляхъ. И умысли воровски, назывался ложно царя и великаго князя Василія Іоанновича всея Россіи сыномъ, княземъ Іоанномъ Шуйскимъ, и многіе воровскіе замыслы чинилъ, и надъ московскимъ государствомъ умышлялъ”³⁾.

Так само за політичний злочин піддано анатемі Стеньку Разину — з ініціативи теж царської: ..великій государь, царь и великий князь Алексѣй Михайловичъ.... совѣтоваль о томъ въ Дусѣ Святѣмъ со отцемъ своимъ... святѣйшимъ Іоасафомъ, патріархомъ московскимъ и всея Россіи, и съ преосвященными митрополиты и архієпископы и епископы и со всемъ освященнымъ соборомъ”. Хоч до ініціативи царя в даному випадку, як бачимо, приступилася і церковна влада, але та ініціатива походила виключно з мотивів політичних, що інтересів церковних не торкалися.

..Емельку Пугачева”, хоч перед карою й піддано його анатемі, але не заведено до списку в чині Православія, — і те і друге з причин політичних — з небажання цариці Катерини II популяризувати в народі і без того голосне та принадне імя самозванця⁴⁾.

З політичних мотивів піддавано анатемі і осіб церковних, в тім числі людей великої ієрархічної гідності. Митр. московський Фотій піддав анафемі Григорія Цамблака, обраного 1115 р. на незалежного од Москви митрополита Київського, — з мотивів, які трудно визнати за церковні в тодішніх умовах, коли боротьба за

³⁾ ..Тимошка Акундіновъ внесенъ въ чинъ Православія по государственнымъ соображеніямъ, для большей огласки его самозванства, требовавшейся не только въ Россіи, но и вѣсѧ, особенно въ тѣхъ странахъ, где долгое время не вытавали самозванцевъ Россіи. Для огласки считалось недостаточнымъ объявить народу царскими указами. Народъ глупость самозванства лучше могъ понять изъ чина Православія” (В. Никольский, оп. сїт., 248).

⁴⁾ ..Ии въ одномъ чинѣ Православій не находимъ анафематствованій Пугачеву. Очевидно, онъ не былъ предата емъ анафемѣ по приказанию императрицы Екатерины II, не желавшей возглашенія въ храмѣ ненавистнаго ей имени. Безъ ея приказанія св. Синодъ не отмѣнилъ бы публичнаго ежегоднаго анафематствованія Пугачеву” (Никольский, оп. сїт., 256).

сполучення чи окремішність двох церков — московської та української — провадилась на ґрунті політично-державному та національному (на намагання Москви викляв митр. Григорія і константинопольський патріярх Євтимій). В другій половині XVIII в. анатемовано митр. Арсенія Мацієвича, який запротестував проти доконаної царицею Катериною секуляризації церковних маєтків; його позбавлено сану, з іменем Андрія Враля (брехуна) живцем замуровано у вязниці та піддано анатемі. Сю анатему доконано з наказу цариці синодом російської церкви. інтереси якої обстоювали митр. Арсений.

Згадані факти, характеристичні для поступования московської влади — політичної і церковної — в справі анатемування, дають підстави для вислідів, що освітлюють зокрема і справу анатемування українського гетьмана. Виключним мотивом церковної карі стають вчинки самої політичної природи. Коли при тому вказується, між іншим, і на моральну сторону сих вчинків та навіть на еретицтво осіб, яких піддавалося анатемі (напр., ..стравникъ вѣдомый, воръ, богоотступникъ, еретикъ, разстрига Гришка Богдановъ сынъ Отреньевъ, отступия отъ Бога, и по совѣту діаволю и лихихъ людей, которые всегда московскому государству хотять разоренія и кровопролитья, назывъ себя государя царя и великаго князя Ивана Васильевича всея Россіи сыномъ"), то се лише не більше, як риторичні фігури, штучно притягнуті до справи, аби бодай зовнішньо прикрити релігійно-моральнюю термінольгією самий політичний характер справи. Накладали анатему за політичні вчинки російські самодержці, що не лише фактично розпоряджалися в справах церковних, але врешті і формально узурпували собі головенство в церкві (ст. 42, т. I Основних Законів російської імперії іменує царя Головою Церкви). Політична влада — московські великі князі, пізніше царі — не тільки були ініціаторами піддання політичних осіб анатемі, але й самі здебільшого виновідали присуд щодо такого піддання (...и какъ къ вамъ сія наша грамота придеть, ... и вы бъ напишу грамоту вѣдѣли вычесть вѣфъ людемъ вслухъ... И того есте вора и еретика, и богоотступника, разстригу Гришки Отреньева, и ево совѣтниковъ... вѣчному проклятию предали, и впредь проклинять вѣдѣли ежегодъ вуѣсть съ еретики") та санкціонують спис осіб, на яких видано анатему (цариця Катерина). В більшості таких фактів нема й мови про здергтання установленої канонічної процедури церковно-соборного вирішення справи піддання анатемі. — ієархії належить у згадах випадках роля лише виконавча. Коли виновідали анатему й чинники церковні (митрополити, синод), то виключно з мотивів нецерковних, блознірським способом стараючись чинності політичний надати санкцію релігійного посвячення. Все це надає актові анатемування, який з природи своєї єсть чинністю суто церковною, значіння одного з способів зовнішньої політичної карі, і цілком позбавляє, в даних умовах, сей акт того, що йому канонічно засвоюється, значіння релігійно-церковного.

Анатемування з самих політичних мотивів, практиковане до випадку з гетьманом Іваном Мазепою, продовжувалося незмінно за Петра та його наступників. Стефана Глібова, що провинився ..въ безприкладномъ преступлении и безстрашнii и въ письменномъ

противъ его царскаго величества возмущеніи", цар указом звелів „имѣть отъ святѣшаго правительствующаго синода во анафемѣ вѣчно и съ прочими, проклятию и анафемѣ подпадшими, во всѣхъ россійскихъ церквахъ, гдѣ въ недѣлю Православія воспоминаніе таковыемъ бываетъ, повсегодно его, Глѣбова, анафематствовать". Піддавано анатемі тихъ, хто противився указові Петра в справі престолонаслідства (усе населенія по цілій державі мало давати „клятвенное обѣщаніе": „А ежели я сему явлюся противень или иначе противное что помянутому уставу толковать стану, то за измѣнника почетенъ и смертной казни и церковной клятвѣ подлежать буду"). Так само Катерина I піддавала анатемі тихъ, хто підкидає листи, в якихъ унсважнювалося її право на трон; з її наказу „Святѣши синодъ, по данной себѣ отъ пастыреначальника Христа власти, единодушнымъ согласіемъ, какъ безсовѣстнаго онаго плевосѣителя, и его сообщниковъ, такъ и вѣдующихъ, но молчащихъ о нихъ предаетъ анафемѣ, буди часть ихъ съ первымъ человѣкоубіцемъ Каниномъ, яко гражданскаго благожитія ненавидящихъ, и съ треокаяннымъ Іудою, яко и церковнаго благосостоянія враговъ, и съ прочими подобными погибельными сыны, аминь". Вице вже згадувалося, за що та в якихъ обставинахъ Катерина II наказала виклисти митрополита Арсенія Мацієвича. Коли р. 1767 Синод вже просто звернувся до цариці Катерини про потвердження Чину православія, царица видала такий реєскрипт на імя обер-прокурора Синоду І. Мелісіно: „Іванъ Иванович! На поданной намъ отъ преосвященнаго Димитрія митрополита новгородскаго зборное чиноположеніе объявите нашему Синоду, что мы во ономъ полагаемся на мнѣніе Синода". Отже — покладаючись на думку Синоду, царица визнає своє право потверджувати церковний чин і лише відступає се право Синодові⁵⁾. Царі накладали церковну анатему, царі її й касували. Коли частина мазепинців (полк. Дм. Горленко, Дм. Бутович, Ів. Максимович, Мих. Ломиковський та Антонович) р. 1715 повернулися з Бендер до Глухова, покладаючись на обіцянку царя не карати їхъ, цар наказав митр. Іоасафоні Кроковському зняти з нихъ церковне прокляття.

Все те були факти, якимъ бодай у найменшій мірі трудно засвоїти природу церковну. Вони тільки доводять послідовність системи, якої незмінно дотримували чинники і церковні, і політичні в справі анатеми та яка в тому незмінному, хиба що посиленому, характері діткнула й українського гетьмана.

Анатемування гетьмана Івана Мазепи містить у собі — ледве чи не в найбільшій мірі — згадані типові риси московської політичної чинності в справі анатемування.

Анатему гетьманові Іванові Мазепі наказав виголосити цар Петро I листом 31. X. 1708 р. до митр. Стефана Яворського: „Че-

⁵⁾ Письма импер. Екатерини II, къ оберъ-прокурорамъ Святѣшаго Правительствующаго Синода (1765—1796), съ введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Григоровича. „Русскій Архивъ". 1870.

стѣйший отче! Понеже паче всякаго чаянія Мазепа, второй Іюда нравомъ и образомъ, паче же дѣйствомъ явился и, оставилъ православіе, къ еретикамъ Шведамъ ушелъ, обманя три персоны старшинъ же (о чемъ пространнѣе вамъ донесетъ господинъ Гагаринъ)

и. вмѣсто защищенія, такожъ какъ великий строитель оныхъ былъ святымъ церквамъ, нынѣ проклятой гонитель онимъ учинился (понеже не далеко оть Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили): о чемъ сей народъ, отъ сего Юди проклятаго зѣло утѣсненный, всегда плакалъ (чего мы не вѣдали доселѣ), а найпаче нынѣ, того ради извольте онаго за такое ево дѣло публично въ соборной церкви проклятию предать. Рѣт. Изъ лагеру Десна рѣки въ 31 день октября 1708⁶).

Крімъ сього листа, що мав фактичне значіння царського на-казу, видано въ справі анатемування гетьмана і спеціальний указ: „Благоволеніемъ Великаго Государя, Царя и Великаго Князя Петра Алексѣевича, сынъ Его Государевъ, Благородный Государь, Царевичъ и Великий Князь Алексѣй Петровичъ, изволилъ изъ Преображенскаго прійтити къ Москвѣ, и быль въ Ближній Канцелярії: а при Немъ Государѣ Царевичѣ были Министри, и слушали насто-ящихъ изъ приказовъ докладныхъ дѣль, а изъ той Канцелярії изволилъ Онъ, Благородный Государь Царевичъ, послѣ литургіи прійтити въ Соборную и Апостольскую Церкви Успенія Пресвя-тая Богородицы, и слушавъ молебнаго, о побѣдѣ непріятеля Свѣй-скаго Короля, обычнаго пѣнія; а молебное пѣніе совершили Пре-освященный Стефанъ, Митрополитъ Рязанскій и Муромскій, съ про-чими Митрополитами и Архієпископами и со Освященнымъ Соборомъ. А за Благороднымъ Государемъ Царевичемъ у молебнаго пѣнія были Бояре... Въ той предпомянутой Церкви, Московскихъ и иныхъ разныхъ чиновъ служивые и приказные люди и купецкаго чина множество во время того пѣнія были жъ. А по молебномъ пѣніи, бывшаго Гетмана Ивашука Мазепу, который по виїшему образу быль сосудъ потребенъ, а потомъ явился сосудъ діаволь, понеже по письму царскаго Величества къ Сыну его Государеву, Благород-ному Государю Царевичу, за его, Ивашкину, къ Нему Великому Го-сударю измѣну, что онъ оставя свѣтъ, возлюбилъ тму, отъ нея же внутрення ослѣпоста ему зеницы и въ той слѣпотѣ, съ праваго пути совратясь и отъѣхавъ ко мрачной адovѣ пропасти, присталь къ Его Государеву недругу Свѣйскому Королю, и отъ того въ армії Гене-раламъ и прочимъ командирамъ и офицерамъ и рядовымъ въ пол-ку, надъ тѣмъ непріятелемъ учиниль нестроеніе. И за такое его богохмерзкое, а Ему Великому Государю и всему Государству не-потребное дѣло, Преосвященные Митрополиты и Архієпископы и со всѣмъ Освященнымъ соборомъ, того врага Креста Христова, предали проклятию и анаѳемѣ вѣчно, чего онъ самъ себѣ, по дѣламъ своимъ, отъ всегубителя душъ получиль”⁷).

І тут бачимо, як і въ попередніхъ випадкахъ, штучне притягнення мотивівъ церковно-релігійнихъ („явился сосудъ діавола”, „оставя пра-вославіе, къ еретикамъ Шведамъ ушелъ”, „понеже не далеко оть Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили”). -- без-

⁶) Описъ докум. и дѣль архива св. Синода. т. I. Прилож., стр. III. и IV.

⁷) Полн. Собр. Зак., т. IV, № 2213.

Въ самому тексті анатеми „короткої” мотиви анатемування подано лише політичні: „Бывшій гетманъ Ивашка Мазепа, забывъ страхъ Божій и крестное цѣлованіе преэрѣвъ и великую милость государеву отринувъ, измѣниль ему, великому государю, и приложилъ къ супостату государеву королю швецкому, и купно съ нимъ вооружилъ на велико-російскую державу”. Въ ширшому тексті

вірний цар Петро, що уряджував блюзірні оргії на поталу церкви й релігії, удається до сих мотивів способом демагогічним, стараючись бодай чимсь виправдати уживання церковної карі за вчинок натури політичної, а при тому й підбурити релігійне почуття вірних. Між тим, з погляду релігійного особа гетьмана не тільки не давала підстави для негативного закиду, а, навпаки, користувалася великою пошаною однаково і в світських, і в церковних колах та не тільки на батьківщині. — і на Сході знаний він був як людина високої релігійної настроєності, як до рочинець съятих церков: досі заховується на Святому Гробі цінний не лише матеріально, але й з погляду художнього, дар його — плащаниця. Постать гетьмана Мазепи, як людини релігійної та культурно-церковного діяча, дуже виразно виступає в історичних дослідах на основі незаперечених історичних джерел¹⁾.

Не тільки в тих храмах, що фундовані гетьманом, молилися за нього, як „благовірителя й созадателя храму цього”, але, як видно се з Діярія наступника Мазепиного П. Орлика, і духовні інших православних церков поховали його чином християнським та й після молилися за спокій його душі. Отже з погляду релігійного, — у відношенні догматичному чи моральному, — підстав для анатемування вірного члена церкви Івана Мазепи не було ніяких. Се добре розуміє сам ініціатор анатемування його, цар Петро, визнаючи у своєму листі до митр. Стефана, що він „вныѣ проклятой гонитель онимъ учинилъ”, мігні покликатись лише на те, що „иопеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лопадей поставили”. Все це зводить мотиви анатеми на гетьмана виключно до моментів політичних, що, як чужі для справи церковної й неважні в якості підстави для церковного акту анатеми, тим самим в самій суті речі мають уневажнити доконання того акту.

Так безпідставно мається справа анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду річевого. В такому ж неважному, з погляду правно-канонічного, вигляді виступає факт анатемування гетьмана Мазепи і щодо формальної сторони цього акту. Постанову про піддання анатемі видає не управнена церковна влада, а цивільний політичний чинник — цар Петро: наказує митр. Стефанові „того ради (се б то — з зазначених перед тим політичних мотивів) извольте онаго за такое ево дѣло публично въ соборной церкви проклятию предать”. В даному випадкові замість соборної постанови правосильної церковної влади виступає невідповідний з погляду канонічно-формального одноособовий наказ царя. Правосильної церковної постанови не було оголошено.

бажається подати вже й релігійні мотиви: „сломаль вѣру”, „отвергнися Христа Господня” та, так само, як і в листі Петра I до митр. Стефана лворського, „привергнися (врагу Божію и святихъ Его, проклятому еретику) королю шведському Карлу второму надесья, впровадиль его въ матеросійскую землю, иже церкви Божія и мѣста святыя оскверниль и разориль”.

¹⁾ Матеріал для характеристики постаті гетьмана з цього погляду в працях В. Біднова, Р. Смаль-Стоцького, М. Андрусяка в т. 16 „Праць Українського Наукового Інституту в Варшаві”.

В тодішніх обставинах ледве чи й могла бути правосильна канонічна — соборна — постанова, бо чи ж була в той час правосильна, відповідна для такої постанови, церковна влада? Останній патріарх Адріян помер 1700 р. Російський синод установлено р. 1721. Посередні між сими датами роки були переходовим для російської церковної влади часом, коли вона була щодо обему своїх чинностей дуже обмежена. Очолював ту владу митр. рязанський Стефан Яворський, що як „екзархъ, блюститель, администраторъ, намѣстникъ“ патріаршого трону, мав радитися з іншими єпископами у Москві — з „освященнымъ соборомъ“ — „о расколѣ, о противностяхъ, о ересяхъ“. Оскільки сам цар уважав той орган церковної влади за надто у правах обмежений, видно з того, що у важливих випадках він, ігноруючи ту владу, звертається не до неї, а до царгородецького патріарха. — в останнього просив він дозволу для себе та для свого війська не додержувати посту в часі заграницьких походів: од того ж патріарха прийшов дозвіл прилучати лютеран та кальвіністів до православної церкви через мирономазання, а не через охрещення, а сам містобудітель митр. Стефан Яворський за своє поступовання щодо сих іновірців дістав такі прикрі догани од сенату, що, як сам каже, покинув засідання сенату в слізах. Між тим, пізніше, вже за існування Синоду, в справі анатемування особи мениного значіння (Степана Глібова) цар звертається з наказом вже до Синоду. Отже, коли анатемувати гетьмана цар наказував самому лише митрополитові, навіть не згадуючи про декораційний „освящений соборъ“, то, очевидно, не надавав він ні формального, ні практичного значіння тодішній переходовій установі церковної влади. І та влада, за всею правооподібністю, й не виносила постанови в справі анатемування гетьмана, і акт анатеми над ним доконано, як показують всі обставини, на підставі самого лише царського наказу.

Ті уступи в проповіді митр. Стефана Яворського, з приводу анатемування гетьмана, де накликається на цього прокляття, можна розуміти лише як вирази красномовного ефекту з боку проповідника, що не були оперті на якісь правосильній постанові: рівно ж не вказують на таку постанову і ті грамоти окремих українських архієрів, що їх було оголошено по анатемуванню гетьмана. Українське духовенство, знаючи жорстоку натуру царя, що, під час карі над стрільцями, не вагався вискочiti на ешафот та власноручно рубати стрільцям голови, діяло під впливом того застրашення, особливо ж по варварській розправі з гетьманською столицею Батурином, де все населення було до ноги вирізано⁹⁾.

В таких умовах та за таких настроїв духовенства досить було простого наказу царя, який не розбірав у засебах покарання непослушних, щоб духовенство виконало його розказ, не в'язучись

⁹⁾ Під впливом терору та на ґрунті того угодаництва, що взагалі визначає тодішній церковні круги, в духовних колах розвинулися ніби якісь перетини щодо силогування особи гетьмана Мазепи. Обдарований свого часу милостями Мазепи Стефан Яворський пізніше не знаходить слів для його охоганення. Майбутній співробітник Петра Теофана Прокоповича на оплюгуванні чину Мазепи робить собі кар'єру. Початком тої кар'єри була панегірична проповідь Теофана в присутності царя з приводу полтавської перемоги. Єп. Теофілакт Лопатинський за складену церковну службу з приводу полтавської баталії дістає

формальною стороною своїх чинів, се б то, незалежно од того, чи були річеві та формально правосильні основи для тих чинів.

Отже незалежно навіть од сторони річевої, про яку мова була вгорі, і з погляду формального факт остається фактом, що постанови про піддання анатемі гетьмана Мазепи не має, хоч не було жадних мотивів сей акт нищити, — навпаки, влада мала всі підстави той акт зберегти. Тож як не було правосильної постанови про піддання гетьмана анатемі, то й не було та немає потреби скасування тої постанови. Се б то — не потрібно звільнити гетьмана від анатеми, бо анатемування його, хоч і доконане фактично, не має за собою підстави ні річевої, ні формальної, — отже не правосильне і не дійсне.

Урочисте анатемування гетьмана, як факт політичний, можна, з погляду формального значіння, поставити в аналогію з іншим, що стався так само з мотивів політичних, через дві сотні літ пізніше, фактом — з урочистою панахидою по душі гетьмана в київському Софійському соборі 1918 року. Мотиви та значіння обох цих актів належать до ділянки політичної. Анатемування гетьмана мало на цілі силу самого факту, без підстав річевих і правних, установити традицію громадської дискредитації його пам'яти. Урочиста панахida ціль свою, навпаки, покладала в тому, щоб фактично перервати ту безпідставну традицію та реваншувати його пам'ять. Обидва ті факти стоять поза межами закономірного ділання церковної влади, політично себе урівноважують та квітують. Залишається неспоруще те канонічне церковне положення, що молитва за душу святої пам'яті гетьмана, як і кожного члена церкви, се — справа доброї волі вірних, — чи поодиноких членів церкви, чи певної їх громади.

Навіть і сама та політична аргументація, на якій збудовано піддання анатемі гетьмана Івана Мазепи, тратить і річеве, і формальне значіння, коли політичну природу чину гетьмана розглядати не з тенденційно-однобічного, в даному випадкові — російсько-імперіялістичного, погляду, а в правдивій його ідейній істоті. Оскільки в свідомості цілого людства знайшов собі однодушний моральний осуд вчинок зрадника Ефіяльта, остільки, навпаки, чини характеру визвольного знаходять собі оцінку якраз протилежну — з глибшого, істотно-політичного погляду. З такого власне, сього останнього, погляду, офіційно кваліфіковане іменем зради повстання гетьмана Івана Мазепи не тільки не було зрадою в тому звичайному змісті, як се розуміють, коли говориться про зраду батьківщини, а, навпаки, се був учинок, доконаний з мотивів патріотичних та якраз в інтересах батьківщини, для її визволення, — з таких мотивів та в таких

підвищенні службової платні з 200 до 300 р. Пізніше цар наказав переробити ту службу Гаврілові Бужинському, і сей землячок гетьмана постарався так, що сам цар мав його запал стримувати. З приводу речень служби: „давнemu намъ побѣду Господемъ нашимъ Іисусомъ Христомъ и исходицымъ отъ Отца всесвятымъ Духомъ” цар зауважив на криках рукопису: „Какетца многовато, однако па произвольъ”; в реченні: „Приидите вси окрестній народы... и дадите съ нами славу Его” поціплено „окрестній” на „російстій” та зауважено: „імперіально сіє слово, чтобъ всѣ народы за едину нашу ползу благодарили” (І. Некарський, Наука и література въ Россіи при Петре В., т. II, 200—201).

цілях, що з безстороннього погляду завше і всюди викликають признання й повагу.

Яскравий приклад аналогічної — до протилежності різної — оцінки політичних чинів маємо щодо повстань польського народу: найсуворіше оцінені та покарані представниками російського імперіялізму, вони прийняті у свідомості польській, як акти найвищого патріотичного значіння. В такому ж високому патріотичному значенні перейшли у свідомість українську чин гетьмана Мазепи, як і взагалі всі факти боротьби українського народу проти московської гегемонії¹⁰).

Кинута на Мазепу російським правителством анатема ледве чи — в противість інтенціям російського правителства — не вкрила більшим аврсолом та чи не спопуляризувала його імя у світовій літературі, яка присвятила його особі виняткову увагу.

З усіх наведених угорі фактів виразно повстає вислід, що для постановлення та виконання церковної анатеми на гетьмана Івана Мазепу не було жадної правної підстави, як і в аналогічних випадках, що були до і після анатемування гетьмана. Річевих підстав релігійного порядку — порушення основ віри і моралі — не знайшлося, навіть навпаки: особу гетьмана винятково шановано за його церковні добродійства. Мотиви анатемування були виключно політичні, що канонічно до того не управнюють. Анатемування відбулося на основі самого лише наказу світської влади — царя. Постанови церковної влади про піддання гетьмана анатемі не було. Став під сумнів, чи й правосильна була сама тодішня влада церковна для винесення такої постанови. Все це змушує признати фактично доконаний акт анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду церковно-канонічного за безправний, а з релігійно-церковного — за недійсний. Яко такий, не може він мати морального значіння ні для душі святої памяти гетьмана Івана, ні для вірних православної церкви, що згадують його імя у своїх молитвах приватних та публичних.

¹⁰) Земляки гетьмана-патріота здавали собі справу щодо його патріотичної чинності. В записках офіцера-українця Мартоса, який одідав р. 1812. Галац, читаємо таке місце: „Въ греческомъ монастырѣ въ городѣ похороненъ Малороссійскій гетьманъ Мазепа, послѣ Полтавской бatalіи принятый въ покровительство Турецкаго двора. Мазепа умеръ въ удаленіи отъ отечества своего, коего онъ защищаль независимость; онъ бытъ другъ свободѣ и за то стоить уваженія потомковъ. Послѣ его удаленія изъ Малороссіи жители ея потеряли свои права, столь священные, которыя Мазепа долго защищаль съ свойственою каждому патріоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссіи и ея храбрыхъ козаковъ изгладилось изъ списка народовъ, хотя невеликихъ числомъ, но ізвѣстныхъ своимъ существованіемъ и конституціей. Кромѣ другихъ добродѣтелей, Мазепа бытъ другъ наукъ: онъ увеличилъ въ Кіевѣ академію въ Братскомъ монастырѣ, который имъ возновленъ и украшень, снабдилъ ее бібліотекою и рѣдкими манускриптами. Однако основатель академіи и многихъ церквей и человѣколюбивыхъ заведений ежегодно проклинается въ Воскресенье первой недѣли Великаго поста вмѣстѣ съ Стенькою Разинъмъ и иными ворами и разбойниками. Но какая разница! Послѣдній бытъ разбойникъ-святотатецъ, Мазепа — просвѣщенійшій, человѣколюбивѣйшій человѣкъ. искусный полководецъ и повелитель вольного народа. Я слушаю сію гнуснуу церемонію въ Кіевѣ, которую совершаю митрополитъ съ архієреями и всѣмъ духовенствомъ совершенно съ пренебреженіемъ имени нашей церкви”. („Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войнѣ въ царствованіе Александра Павловича”, „Русский Архивъ”, 1893, № 7).

За таких обставин ієрархічні круги ще в колишній Росії, треба думати, прийшли до зрозуміння неслухноти анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду як річевого, так і формального. В чині Православія ім'я його не згадується вже з р. 1869. За большевицької влади скасовано взагалі колишнє законодавство церковне, в тім числі втратили чинність і, в самій своїй істоті безправні, царські накази в ділянці церковній. Тим більш не можуть мати сили сі останні акти в краях, що втратили державний зв'язок з колишньою російською імперією.

19. I. 1939

Sp